

ACHTTTIEN DAGEN IN HET MIDDEN-OOSTEN (sept - okt 1984)

Verslag van het bezoek van een delegatie van de Raad van Kerken in Nederland aan het Midden-Oosten van 18 september tot 5 oktober 1984.

- A Inleiding
- B. Van dag tot dag
- C. Nabeschouwing

A. INLEIDING.

Een delegatie van de Raad van Kerken in Nederland maakt een reis van 18 dagen door vijf landen van het Midden-Oosten: Libanon, Syrië, Jordanië, Israël en de bezette gebieden, Egypte. Waarom en waartoe?

Het plan was jaren geleden geboren, in 1978. Een aantal malen waren er al afspraken gemaakt, maar de politieke situatie stak steeds een spaak in het wiel. Eindelijk kwam het er van. Althans voor drie van de vier aangewezen delegatieleden: Ds. C.B. Roos, praeses van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, Mgr. G.A. van Kleef, oud-katholiek bisschop van Haarlem, Ds. J.M. Snoek, lid van de sectie Internationale Zaken. De voorzitter van de Raad van Kerken, Prof. Dr. D.C. Mulder, kon door ziekte helaas niet meegaan. Hij werd als delegatielider vervangen door Ds. W.R. van der Zee, secretaris van de Raad.

De uitnodiging ging uit van de Middle East Council of Churches. De MECC is een regionale raad (opgericht in 1974), waar 70% van de 12 miljoen christenen in het Midden-Oosten bij aangesloten zijn. Men onderscheidt drie "families": de Oriëntaals-Orthodoxe kerken (de Koptisch-Orthodoxe Kerk van Alexandrië, de Syrisch-Orthodoxe Kerk van Antiochië en het hele Oosten, de Armeens-Orthodoxe Kerk van Cilicië), de Oosters-Orthodoxe kerken (de Grieks-Orthodoxe Kerk van resp. Alexandrië en heel Afrika, van Antiochië, van Jeruzalem, van Cyprus), de Protestantse en Episcopale Kerken (Armeens-Evangelisch, Koptisch-Evangelisch, de Evangelische Kerk van Soedan, Iran, Koeweit, Syrië en Libanon, de Lutherse Kerk van Jordanië, de Episcopale Kerk in Jeruzalem en het Midden-Oosten). De Rooms-Katholieke Kerk en de met Rome geuniëerde kerken horen daar officieel niet bij, maar de samenwerking is hecht. Tijdens de reis van de delegatie waren zij ook voortdurend present.

De brief van de MECC over het programma dateerde van 19 september 1983. Be-doeling van de reis is, aldus de brief, meer bekend te raken met het leven en het getuigenis van de kerken in het Midden-Oosten. Dat zal hopelijk leiden tot meer uitwisseling tussen deze kerken en de Nederlandse kerken en tot grotere samenwerking. Interessegebieden: de continuïteit van het christelijk geloof in het Midden-Oosten, de geestelijke en institutionele vernieuwing van de kerk, de christelijke eenheid, het getuigenis in een multi-religieuze context, de rol van Europa en de Europese kerken in het Midden-Oosten. Daartoe zou het programma bevatten: contact met kerkleiders en gemeenteleden, met regeringsvertegenwoordigers en politieke groeperingen, met mensen die zich bezig houden met socio-politieke, economische en theologische onderwerpen, met instituten die met de kerk verbonden zijn (scholen, ziekenhuizen, vormen van dienstverlening). Thema: "Christian Presence and Witness".

Het contact met de veelal in Nederland onbekende Arabische kerken stond duidelijk voorop. Maar het bestaan van deze kerken is gesitueerd in een uiterst gecompliceerde en haast onoplosbare politieke problematiek. Infor-matie daarover zou daarom een niet minder wezenlijk onderdeel van het pro-gramma vormen.

Er was nog een andere brief die een rol speelde. De brief die de Raad van

Kerken op 19 maart 1982 verzonden had aan de MECC. Daarin had de Raad zijn standpunt ten aanzien van het conflict in het Midden-Oosten kenbaar gemaakt. De Raad zegt dat Israël's recht op een politiek bestaan en op veiligheid erkend moet worden zonder restricties én dat ook het recht van de Palestijnen op zelfbeschikking en een politiek bestaan zonder restricties erkend moet worden. Een oplossing kan alleen bereikt worden via een verdrag tussen Israël en de Palestijnen. Om zo'n regeling te bereiken, is het noodzakelijk dat PLO en Israël elkaars rechten erkennen. Deze wederzijdse erkenning hoeft geen voorwaarde te zijn voor onderhandelingen, maar dient veeleer een agendapunt daarbij te zijn. De PLO zal bij deze onderhandelingen betrokken moeten worden. De Raad schaaft zich achter een uitspraak van de Amerikaanse Raad van Kerken: "Op dit moment functioneert de PLO als de enige georganiseerde stem van het Palestijnse volk ...".

Het was niet de bedoeling dat de delegatie met deze of een andere boodschap op zak naar het Midden-Oosten zou gaan. Op de voorbereidende bespreking werd gezegd: onze eerste opdracht is het om onze ogen en oren te gebruiken.

B. VAN DAG TOT DAG.

LIBANON

Dinsdag 18 september 1984.

De vlucht naar Beiroet gaat via Genève. Op het vliegveld van Genève ontvangen we de laatste informatie van Leopoldo Nilus, vertegenwoordiger van de MECC bij de Wereldraad van Kerken. In het vliegtuig zitten we verspreid. Ieder van ons blijkt door zijn burens voorgelicht te zijn over de Libanese situatie. Een jongeman zegt: Elke keer weer zie ik er tegen op om naar huis te gaan; wat zal er nu weer gebeuren? Op het vliegveld van Beiroet worden we ontvangen in de VIP-room, met een Marokkaanse prinses en haar gezelschap aan de andere kant van de zaal. Een grote auto met bisschoppelijke standaard (het blijkt een Syrisch-Orthodoxe te zijn) vervoert ons door het chaotische verkeer naar West-Beiroet. Onderweg zien we een deel van de gordel van puinhopen die Oost- en West-Beiroet van elkaar scheiden. We rijden langs Sabra en Chatilla, de massale Palestijnse vluchtelingenkampen.

Libanon is een nasmeulende vulkaan. De situatie is labiel. Het land is zwaar gehavend, materieel en geestelijk. In het Oosten zijn Syrische troepen gelegerd, het zuiden is door Israël bezet. Een aantal militieën (grote schooljongens vaak nog) spelen voor leger. Partijen staan tegenover elkaar, en je weet vandaag niet wie morgen je vijand zal zijn. En als een zware hypotheek drukt de last van een half miljoen Palestijnse vluchtelingen. Zojuist is een regering van nationale eenheid gevormd. Tijdens ons verblijf zijn president en regering in conclaaf om een programma op te stellen. Hier en daar is de wederopbouw aan de gang, maar het lijkt onbegonnen werk.

We logeren in West-Beiroet. Oost-Beiroet is overwegend christelijk en ziet er welvarender uit dan West-Beiroet, dat het meest door het oorlogsgeweld getroffen is. In West-Beiroet zetelt ook de MECC. We zijn er bewust niet uit weggetrokken, zal iemand later zeggen, we wilden dicht bij de problemen zitten.

Gabriel Habib, secretaris-generaal van de MECC, licht het programma toe. We zullen de leiders van alle religieuze gemeenschappen ontmoeten. Ook kennis maken met de verschillende posities binnen de kerken, van "rechts" naar "links" abt Naaman, kardinaal Koreish, catholicos Karekin II, bisschop Khodr. Habib zegt: We worden bedreigd door gevaren van buiten (de Israëlische bezetting) en van binnen (de onderlinge vijandschap tussen de verschillende groepen en het extremisme). De enige oplossing is de dialoog. Kantonisatie van Libanon zou een slechte zaak zijn. Het isoleert iedereen van iedereen. Typering: de Maronieten zijn strijders, de Orthodoxen diplomaten, de Protestanten marginaal.

Woensdag 19 september 1984.

We beginnen met een tocht naar het Maronitische klooster waar Paul Naaman abt is. Naaman is de militante politieke kracht achter de rechtervleugel van de Maronieten (de falangisten) en daardoor in conflict gekomen met het Vaticaan. Hij staat ons kort en krachtig te woord en moet voortijdig het gesprek afbreken omdat zijn presentie elders gewenst is. Naaman zegt: Wat zich hier in het Midden-Oosten afspeelt is de eeuwenoude strijd tussen christendom en islam. Het christendom verschrompelt, de islam groeit. De christenen hebben lang stand kunnen houden omdat ze onderling solidair waren en hulp van buiten kregen. Nu zijn we in de steek gelaten door Europa en de prooi van Israël en Syrië geworden. De enige oplossing is kantonisatie van Libanon met autonomie van het christelijke deel. Een pluralistische maatschappij is onmogelijk. We hebben slechte burens. De strijd zal telkens weer opblazen.

Van Naaman gaan we naar kardinaal Antonios Boutros Koreish, patriarch van de Maronitische kerk. De Maronitische kerk is de grootste kerk van Libanon (bijna een half miljoen). Sedert de 12e eeuw heeft ze aansluiting bij Rome gezocht. In 1736 is een volledige unie bereikt. Nog steeds wordt in een deel van de liturgie het Aramees gebruikt. De kardinaal geeft zijn visie op de Libanese problematiek. De islam is niet alleen een religie, het is een "comprehensive way of life". Per definitie discriminerend ten aanzien van anders-gelovigen. Libanon is het enige land in het Midden-Oosten waar religieuze vrijheid en gelijkheid bestaat. Dat mag niet veranderen. Libanon mag geen islamitische staat worden. Het moet een voorbeeld blijven (en dat was het tot 1957) van de wijze waarop religieuze groepen met elkaar kunnen samenleven. Daartoe moet Libanon eerst bevrijd worden van buitenlandse invloeden. We moeten de gelegenheid krijgen zelf onze problemen op te lossen. Dat hebben we in het verleden ook gedaan. Kantonisatie? Ik preferer de eenheid van Libanon, maar als dat niet kan, moeten we zoeken naar een vorm van federalisatie. Het Palestijnen-probleem moet worden opgelost, maar niet alleen op kosten van Libanon! Het kussen van de kardinaal spreekt over de glorie van Libanon. Komt dat niet uit het Hooglied?

Heel anders is de sfeer bij het bezoek aan Karekin II, catholicos van de Armeens-Orthodoxe Kerk, een belangrijke minderheid in Libanon (7%). Het is allemaal erg huiselijk. En de catholicos maakt een wijze en milde indruk. Hij maakt zich bezorgd over de emigratiebeweging onder christenen. Die is te wijten aan de politieke instabiliteit. Veel emigranten geven een verkeerd beeld van de toestand hier: ze doen of het leven in Libanon ondragelijk is. De politieke problemen zijn gecompliceerd, maar niet onoplosbaar. De eenheid van het land moet hersteld worden. Samenleven van christenen en moslims is mogelijk. Het islamitische extremisme zal niet lang duren als wij het niet beantwoorden met christelijk extremisme! Wat U voor ons in West-Europa kunt doen, is goed zijn voor de moslims, zodat er in de islam vertrouwen groeit in christenen. Israël suggereert dat joden, christenen, moslims, niet in één staat kunnen samenleven. Arafat zei in 1974: het moet mogelijk zijn, kijk naar Libanon. En dat moet weer waar worden. U moet ook ons als oosterse kerken serieus nemen. We moeten af van dat imago dat we alleen maar geschiedenis zijn, en dat we ons wel met liturgische en niet met sociale zaken bezig houden. Nodig is contacten, informatie, communicatie. Verder zou U de Joodse gemeenschap duidelijk moeten maken dat ze hun "Anliegen" niet mogen realiseren op kosten van de Palestijnen. En tenslotte moeten we elkaar, kerken van Oost en West, ondersteunen in ons positief getuigen, oog in oog met de nood van mensen.

We krijgen een zak appels mee uit de tuin van het Armeens-Orthodoxe centrum. Voor onderweg.

Onderweg betekent: naar Dr. Charles Malik, voormalig minister van Buitenlandse Zaken en vroeger vertegenwoordiger van Libanon in de Verenigde Naties. Hij is Grieks-Orthodox, maar niettemin de ideoloog van het Maronitisch streven en een bewonderaar van Billy Graham. Hij geeft zijn visie op de Midden-Oosten-problematiek. De belangrijkste verschillen hier zijn niet etnisch, economisch, politiek of linguïstisch, maar religieus van aard. De conflicten zijn dat ook. Zelfs de Golf-oorlog: daar gaat het om het oude conflict tussen de Perzische en de Arabische levensbeschouwing. Vanuit Iran vindt een fanatisering van de islam

plaats. Waar moet een tegenmiddel vandaan komen? Saoedi-Arabië heeft geestelijk niets te bieden. Maar ook het Westen niet, dat zich schaamt voor zijn eigen christelijke waarden. In Libanon staat veel op het spel: de mogelijkheid van een vrije christelijke gemeenschap in het Midden-Oosten. Wat we nodig hebben is niet geld, maar geestelijke support. Israël is het meest belangrijke nieuwe fenomeen in dit gebied. De interesses van Israël zijn gerechtvaardigd, op Bijbelse gronden en op grond van de schuld die de mensheid tegenover dit volk heeft. Libanon kan niet leven zonder vriendschap met Israël. Een Palestijnse staat is voor Israël niet acceptabel, dus onmogelijk. De oplossing van het Palestijnen-probleem mag niet gaan ten koste van Libanon noch van Israël. De Arabieren zouden het zelf kunnen oplossen. Syrië is zeer dun bevolkt... Mevrouw Malik: Zoudt U bereid zijn geweest ze in Nederland op te nemen?

Donderdag 20 september 1984.

De dag begint met een kort bezoek aan Malek Salam, directeur van de Raad voor Ontwikkeling en Wederopbouw. Hij is nog maar net zijn werk begonnen, 10 dagen geleden. Hij betoogt dat "law and order" gerelateerd zijn aan wederopbouw. Op dit moment worden overal scholen herbouwd, ook in het door Israël bezette gebied. Belangrijk is het plan voor een "commercial centre" in Beiroet, symbool van de Libanese eenheid. Hij blaakt van optimisme en ijver en is vol plannen. Onderweg naar het volgende bezoek zien we de verwoestingen, aangericht aan de Amerikaanse ambassade, niet wetend dat op diezelfde morgen het nieuwe onderdak van de ambassade door een aanslag getroffen zou worden.

We spreken met Fouad Turk, directeur-generaal van Buitenlandse Zaken. Hij zegt dat het Libanese probleem 4 aspecten heeft:

- a. een Libanees-Libanees aspect (moslims meenden dat zij onrechtvaardig behandeld werden, christenen waren bang geabsorbeerd te worden);
- b. een Arabisch-Arabisch aspect (Libanon is steeds het slagveld geweest van de conflicten tussen anderen);
- c. een Israëliisch-Arabisch aspect (het Palestijnse probleem waarvan Libanon nu voelbaar de lasten draagt);
- d. een internationaal aspect (de veiligheid van Israël; Libanons leger en Unifil moeten de taak van het Israëliisch bezettingsleger overnemen).

Het Libanese probleem is zo explosief geworden doordat b, c en d erbij kwamen. Herstel van de eenheid van Libanon is de eerste opgave. We moeten proberen een formule te vinden die in onze situatie het beste past. En dat kan een 50/50 (christenen/moslims)-formule zijn. Het Libanese probleem moet opgelost worden los van de andere Midden-Oosten problemen.

De lunch wordt gebruikt in de NEST (Near East School of Theology), van westers-christelijke afkomst. De gastheer is de "Acting Dean", Prof. Wamis A. Semaan. De andere aanwezigen zijn vertegenwoordigers van de Evangelische en Anglicaanse kerken. Aan tafel komt het bericht binnen van de explosie bij de Amerikaanse ambassade. De eerste gegevens zijn: 20 doden, ambassadeur gewond. Eén van de aanwezigen complimenteert ons met de moed toch naar Libanon te komen.

's Middags brengen we een bezoek aan sjeik Mohammad Mehdi Shamseddine, vice-president van de Sjiitische Hoge Raad (de president is enkele jaren geleden tijdens een bezoek aan Libië spoorloos verdwenen). Vooraf worden we zwaar gefouilleerd door de militie van de sjeik. De sjeik bedankt uitvoerig voor de belangstelling. Met kindergehuil op de achtergrond en onderbroken door korte telefoontjes geeft hij bedachtzaam antwoord op onze vragen. Libanon moet blijven, maar het politieke systeem moet democratischer worden. Het pluralistische karakter dient te worden gehandhaafd, niet de status quo. Het christelijke bevolkingsdeel heeft een onevenredig groot aandeel in de regering. Dat moet veranderen, eerlijker worden. Het Palestijnen-probleem is pas op te lossen als de wereld rechtvaardiger wordt. Het Vredespaleis staat bij U in Den Haag! Welke boodschap U mee naar huis zou moeten nemen? Dank aan Nederland voor zijn medewerking aan de Unifil; de Unifilsoldaten vormen een morele macht die annexatie van Zuid-Libanon door Israël verhinderde. Graag voortzetting en uitbreiding van het mandaat van de Unifil!

Verder: moskeeën en kerken hebben een grote invloed; zij zijn het die het volk gerechtigheid moeten leren. U kunt in Uw land begrip wekken voor de rechten van het Libanese volk, christenen en moslims beiden. Wij blijven trouw aan de gedachte van een pluralistisch Libanon. Onze gematigde opstelling in het verleden hielp niet. We hopen dat degenen die onrecht deden hun les hebben geleerd. Er is meer nodig dan co-existentie: een eerlijk delen. Als we weer buiten zijn biedt de jongeman die ons fouilleerde zijn excuses aan. Sorry, zegt hij, sorry.

Vrijdag 21 september 1984.

Twee van ons bezoeken George Khodr, de Grieks-Orthodoxe metropoliet van de berg Libanon. De andere twee gaan naar Majeed Jumblat, directeur van een hulpverleningsorganisatie van de Druzen.

Aartsbisschop Khodr heeft voor armoede gekozen. Zijn woning is uiterst sober en hij is eenvoudig gekleed. Grieks-Orthodox, men zou ook kunnen zeggen Antiocheens-Orthodox. Het heeft hier in Libanon nauwelijks nog iets met Grieks te maken. Deze kerk is voluit een Arabische kerk (300.000 leden). De aartsbisschop onderstreept dat Arabische. Christenen staan in die cultuur, in die maatschappij. Maar die is doortrokken van de islam. Ook van het christendom: christenen hebben deelgenomen aan de vormgeving van de Arabische cultuur. Wij kunnen ons niet afzonderen, zoals vele Maronieten willen, op een christelijk eiland. Dan zijn we weer terug in de Middeleeuwen. Wij willen volop aan de Arabische samenleving deelnemen. Palestijnen zijn dan ook geen "vreemdelingen". We willen wel een seculiere staat, maar geen seculiere cultuur. En wat de islam betreft: de Koran hoort tot mijn cultuur. Dialoog? We moeten respectvol met elkaar omgaan, een theologische polemiek is onvruchtbaar.

Het is duidelijk dat aartsbisschop Khodr de christelijke tegenpool is van de rechtse Maronieten. Nationalisme is hem vreemd. Hij denkt veeleer vanuit de Arabische identiteit. Het Grieks-Orthodoxe patriarchaat waar hij toe behoort omvat Syrië én Libanon. Er zijn Syrische priesters in Libanon en Libanese in Syrië.

Als we vertrekken wijst hij ons door het raam op een dorp dat een jaar geleden door de Druzen op de christenen is veroverd. Eén van de medewerkers van de MECC heeft er vele familieleden verloren. Later horen we dat er in die nacht in de omgeving van het huis van de aartsbisschop gevochten is. Vandaar dat we in de auto een veiligheidsagent meekregen.

De andere twee praten met Jumblat (een bekende Druzen-naam) . Hij wijst vooral op de ongelijkheid in de Libanese samenleving. Onze democratie heeft een confessionele basis. Beslissend is je religie, niet je kennis. Eerste klas: Maronieten, tweede klas: Sunnieten, derde klas: Druzen en Grieks-Orthodoxen, vierde klas: Shiïten. Dus: geen gelijke kansen voor iedereen! Verzoening kan dan ook alleen plaats vinden op basis van gelijkheid. Een echte democratie. Wat het Palestijnse probleem betreft: dat is een internationale verantwoordelijkheid. Niet de Palestijnen slachtten de joden af in Spanje of stopten ze in ghetto's....

In het gebouw van de MECC hebben we een, ontmoeting met mensen van de Non-Governmental Organisations, die werken in Zuid-Libanon. De stemming over de Israëliische bezetting is bitter. Iemand vertelt over het gevangenenkamp Ansar: 850 gevangenen. Martelingen. Bezoeken geweigerd. Anderen beklagen zich over de blokkade van de communicatie tussen Zuid- en Noord-Libanon. Voor medische behandeling moet men naar Israël. Medisch personeel wordt de toegang geweigerd.

Daarna is er een ontmoeting met vertegenwoordigers van de kerken in Libanon. Iedereen is er, lijkt het. Van de Syrisch-Orthodoxe aartsbisschop tot de Lutherse predikant. Gabriel Habib houdt een toespraak. Ds. W.R. van der Zee vertelt over het werk van de Raad van Kerken in Nederland en over de achtergronden van het bezoek aan het Midden-Oosten. Na afloop praten we met de Nederlandse ambassade-secretaris die ook op de receptie aanwezig is. Hij blijkt in de Amerikaanse ambassade te zijn geweest toen de aanslag werd gepleegd.

's Middags bezoeken we het Palestijns vluchtelingenkamp Sabra en Chatilla. Een deprimerende woestijn van huisjes en hutjes, van puinhopen en vuilnisbelten, van stoffen vuil. Het wemelt er van de kinderen, maar niemand bedelt. Trots toont

een jongeman "zijn" woning: een kleine ruimte voor drie gezinnen, maar een stukje orde in de chaos. Voor de rest: deze manier van (samen)leven roept om agressie! Een jonge vrouw vertelt ons gedetailleerd over de moordpartij. Hoeveel mensen er afgemaakt werden? De schattingen variëren van duizend tot drieduizend. Intussen komt haar dochtertje van drie jaar binnen. Ze heeft een speelgoedgeweer in haar handen. De moeder duwt het geïrriteerd weg. Maar de foto is al gemaakt. We maken kennis met een stukje welfare-work. En we krijgen hoofddoeken mee, vervaardigd door Palestijnse vrouwen. Als we het kamp uit zijn, zien we een open ruimte waar de flats half weggebombardeerd zijn, blijkbaar door een precisiebom. De mensen wonen in de overblijfsels. Hun huiskamer lijkt op een balkon. Een soldaat of militiestrijder passeert. Hij ziet er ontspannen uit: in de ene hand zijn pet, in de andere zijn gun. Libanon leert ermee te leven, maar wij zijn aangeslagen door wat we deze dag gehoord en gezien hebben.

's Avonds is er een evaluatiegesprek met Gabriel Habib. Wat moeten wij in Nederland rapporteren? Gabi antwoordt staccato. De feiten weten. Door de façades heen kijken. Praten met moslims. Praten met joden. Informatie doorgeven. Contactmogelijkheden organiseren. De MECC niet alleen laten staan. Nederland heeft nauwe relaties met Israël: maak daar gebruik van.

Zaterdag 22 september 1984

Het laatste gesprek in Libanon. Met sjeik Hassan Khaled, mufti van de republiek en leider van de Sunnieten. Zijn huis werd beschoten en wordt nu gerepareerd. We zitten in de tuin waar allerlei mensen aan het werk zijn. Persfotografen en televisiecamera's zijn actief aanwezig. De mufti gaat openhartig in op onze vragen. Een vraag over een "secular state" wordt niet goed begrepen en ontlokt een lange tirade over islam en secularisatie. Maar ook hij wil een pluralistisch Libanon. Geen kantonisatie, wel een eerlijke democratie. De christenen hebben hier niet meer de meerderheid. Dat moet ook in het parlement tot uitdrukking komen. En wat de joden betreft: wij moslims zijn altijd meer tolerant geweest dan christenen... Wij herinneren ons uitspraken van christenen die zeiden: wat de islam ons bieden wil, is milde tolerantie; wat wij willen, is royale acceptatie. Is dat in een staat waarin de moslims de meerderheid vormen mogelijk?

In onze auto reist mee Prof. Dr. Hassan Saab, expert in de dialoog tussen moslims en christenen, zelf een moslim. Hij is optimistisch. Een pluralistisch Libanon is mogelijk. Kwantitatief zijn de moslims in de meerderheid, kwalitatief de christenen. We moeten een formule vinden. En daar zullen we aan werken.

Het afscheid van Libanon geschiedt vrij abrupt. We blijken veel tijd nodig te hebben om van Beiroet naar Damascus te gaan. Onderweg doen we de Armeense catholicos aan die ons een nieuwe zak appels meegeeft. De boekjes die hij ons had willen geven, blijken onvindbaar te zijn. Als we zijn verblijf verlaten, begint één van de spannendste gedeeltes van onze reis.

SYRIË

De reis van Beiroet naar Damascus zullen we niet licht vergeten. De hoofdweg is afgesloten, dus gaat het met een roekeloze vaart over de smalle weggetjes door het gebergte. Het gebied is door Syrië bezet. Dat betekent eindeloze controles door Syrische militairen. Onderweg zien we dorpen die verwoest of verlaten zijn. De grensovergang neemt uren in beslag. Eindelijk rijden we Damascus binnen. Op het eerste gezicht een verademing na het chaotische en haveloze Beiroet. In hotel Meridien worden we opgevangen door mevr. Mahat Farah el-Khoury, onze Syrische gastvrouw namens de MECC.

Zondag 23 september 1984.

De zondag staat in het teken van de kennismaking met een stukje Oosters-Orthodoxe spiritualiteit. We beginnen met een viering van de eucharistie in de Grieks-Orthodoxe kerk, geleid door bisschop Kfoury. Het is een indrukwekkende liturgie: de liturgie van Joannes Chrysostomus, ontdaan van een aantal

"doublures" (in deze tijd en in onze drukke stad kunnen de kerkdiensten niet te lang duren, zegt de bisschop ter verklaring). Uitvoerig worden we welkom geheten tijdens de dienst. Na afloop volgt een ontmoeting met de bisschop en enkele gemeenteleden. Eén van de gemeenteleden vertelt dat hij, hoewel hij christen is, hoofd van de politie is in Damascus. Er blijken één miljoen christenen te zijn in Syrië: 10% van de bevolking. Naast de kerk is weeshuis en een bejaardenhuis, waarin we rondgeleid worden. We wanen ons een eeuw terug. Maar realiseren ons tegelijkertijd dat we verkeerde maatstaven aanleggen.

Direct daarna rijden we naar de Maaloula Monastery, waar we ontvangen worden door de moeder-overste. In een kamer waar de portretten van patriarchen, president Assad en Jezus (Amerikaanse versie) ons aankijken. We horen het verhaal over het ontstaan van het klooster en over het huidige bestaan. Mensen komen, zoeken en vinden genezing: wonderen gebeuren én gebeuren. In elk geval het wonder van een nieuwe inspiratie voor hun geloof en hun moed, zegt onze begeleider, een Grieks-Orthodoxe priester. Hij blijkt enige scepsis te hebben ten aanzien van de vermaarde mirakelen van Maaloula. De omgeving is even indrukwekkend als het oude klooster zelf. Er wonen nog christenen die Aramees spreken, de "taal van Jezus" zoals onze begeleider zegt. Na, zuidelijk van Maloula, de kapel van de heilige Thecla (tijdgenote van de apostel Paulus) bezocht te hebben en een deel van een doopdienst in een Grieks-Katholiek kerkje meegemaakt te hebben, keren we terug naar Damascus. Het had iets feestelijks, deze morgen en middag.

's Avonds bezoeken we Adib Awad, voorzitter van de Evangelische kerk in Syrië. Hij excuseert zich bij voorbaat dat hij behoort bij een kerk die ontstaan is vanuit de zending uit het Westen (proselytisme). De oecumenische verbondenheid in Syrië is groot: de drie patriarchen (die van de Grieks-Orthodoxen, die van de Grieks-Katholieken, die van de Syrisch-Orthodoxen) trekken gezamenlijk op en er zijn nauwe contacten met de Evangelische kerk. Ook de relatie met de regering is uitstekend: de president laat zich geregeld informeren over het wel en wee van de kerken. Over de politieke situatie is onze gastheer vrij gesloten.

De maaltijd wordt interessant door de aanwezigheid van een medicus die zijn visie geeft op de situatie van kerk en maatschappij in Syrië. Hij neemt het op voor het regime van Assad. Zegt dat het een verademing is na de politieke chaos van de jaren daarvoor. De kerken hebben nog nooit zoveel speelruimte gehad. Syrië is grondwettelijk niet een moslim-staat. De enige bepaling die daarop lijkt is dat de president islamiet moet zijn. De regering is fel gekant tegen elke vorm van extremisme. Het feit dat de president zelf uit een (islamitische) minderheid voortkomt, de Alawieten, is gunstig voor het bestaan van andere minderheden. Fel wordt hij als hij het heeft over het imago dat Syrië in de westerse wereld heeft: een ruig militant volk. Op welke feiten is dat gegrond? We hebben moeten vechten voor ons bestaan. Dat we een deel van Libanon bezet hebben, is uit vredesoverwegingen gebeurd (bescherming van Libanese bevolkingsgroepen). We zijn geen bruggehoofd van de Sovjet-Unie in het Midden-Oosten. Assad en Syrië voeren een eigen koers. En de naam daarvoor is vredespolitiek. Van de christenen wordt loyaliteit gevraagd. Daarbinnen hebben ze alle vrijheid. Syrië is op dit moment een veilig land. En dat moet zo blijven. Inderdaad, in Damascus kunnen we weer veilig over straat 's avonds. Het leger is merkbaar present.

Maandag 24 september 1984.

's Morgens vroeg worden we ontvangen door de minister van Religieuze Zaken. In feite blijkt hij alleen over de Islam te gaan; de zaken het christendom betreffende vallen onder de minister-president. Televisiecamera's en pers-fotografen zijn aanwezig. Ook hij betoogt dat het imago dat Syrië in de wereld-opinie heeft onjuist is. President Assad kan geen druppel bloed zien en geen kind horen huilen. Hij is een zachtmoedig mens. Een dialoog tussen staat en religie is dringend nodig. Een van ons vraagt: kunnen de kerken ook kritische opmerkingen maken tegenover het regime? Het antwoord is ontwijkend. En hoe staat het met de joodse gemeenschap? Antwoord: gaat U zelf maar kijken. De president heeft geregeld ontmoetingen met de religieuze leiders. Hij is niet een moslim-leider, maar staatshoofd voor allen. De minister lijkt wat korzelig te reageren op onze (vrijmoedige) vragen.

Daarna gaan we naar de Grieks-Katholieke kerk waar we bisschop Abu Mukh

ontmoeten. We vragen hem naar het eigene van zijn kerk, de verhouding met de andere kerken en de positie in de Syrische samenleving. De Grieks-Katholieke kerk (ook wel Melkietische kerk genoemd) ontstond toen een deel van de Grieks-Orthodoxe kerk de relatie met Rome herstelde (1742). In Syrië is ze de grootste van de geuniëerde kerken. De bisschop wijst op haar brugfunctie: tussen Rome en de orthodoxie. De relatie met Rome heeft de spiritualiteit niet veranderd, wel invloed gehad op de theologie. Ook deze kerk heeft geen problemen met de staat. Fricie ontstaat alleen zo hier en daar wanneer de regering een directeur op een van de scholen aanstelt die voor de kerk niet zo aanvaardbaar is. Maar op alle niveaus hebben christenen en moslims gelijke kansen. In het leger is 16% christen.

Ook in Syrië zijn de Palestijnen present. Na het bezoek aan de Grieks-Katholieke kerk gaan we naar het kantoor van de PLO. We worden te woord gestaan door Mohsen Abu Mayzer. Hij is de vertegenwoordiger van de extremistische flank van de PLO en een opposant van Arafat. Een raketvuur van woorden wordt op ons afgeschoten. U als kerk heeft de taak gerechtigheid en waarheid te zoeken. Jezus was een Palestijn en hij offerde zijn leven voor gerechtigheid en waarheid. Hij lijdt in het Palestijnse volk. Wij terroristen? Hoe konden we anders in de wereld gehoor vinden? Niemand luisterde naar ons. De PLO is de stem van het Palestijnse volk. Niet alleen een militaire of politieke organisatie, maar de eenheid en het bestaan van het Palestijnse volk zelf. Is de PLO nu verdeeld? Ja, in Uw parlementaire democratie bestaan toch ook ernstige meningsverschillen, zelfs een oppositie? We willen proberen de onenigheid te overwinnen en we zullen daar in slagen. Andere PLO-aanwezigen mengen zich in het gesprek. Het gaat vrij geëmotioneerd toe. Eens te meer begrijpen we hoe diep het gevoel zit, verraden en verkocht te zijn.

's Middags hebben we even vrij. We bezoeken de beroemde Omayyaden-moskee. Een imposant gebouw, een aangename ruimte. Hier en daar biddende mensen. Een knaapje kijkt het af van zijn vader en doet het na. Rond een imam zit een groepje jongeren: een soort leerhuis. Als de imam opstaat en ons passeert, houdt hij ons staande en zegt met waarschuwend vinger: Jezus was een profeet; God heeft geen zonen en hoeft niet getrouwd te zijn. Hij wacht ons antwoord niet af.

's Avonds worden we zeer hartelijk en gastvrij ontvangen door Z.H. Ignatius Zakka I, patriarch van Antiochië en het hele Oosten, hoofd van de universele Syrisch-Orthodoxe kerk. Hij bedankt de Nederlandse kerken voor de aandacht voor en hulp aan leden van zijn kerk, de christenen uit Turkije. Deze zomer was hij in Nederland, bij de opening van het klooster in Losser. Aan tafel verzoekt hij ons het protocol te vergeten. Informeel spreekt hij met ons over verleden en heden van zijn kerk. En verheugd vertelt hij van de overeenstemming die hij met het Vaticaan bereikte over intercommunie in bijzondere omstandigheden. We krijgen een groot boek mee over zijn bezoek aan India, waar 1,5 miljoen Syrisch-Orthodoxen leven. Veni vidi vici is de titel van het boek.

Het verblijf in Syrië is ten einde. Iemand van ons zegt: het is net of hier over alles een sluier lag. Er is een duidelijk verschil tussen de gesprekken in Libanon en die in Syrië. In Libanon was er een grote openhartigheid over een zeer gecompliceerde situatie. In Syrië was men gesloten over de politieke toestand en deed men of alles erg simpel was. Alles werd toegedekt met tevredenheidsbetuigingen over de situatie en met lofprijzingen aan het adres van president Assad. Het was of er geen moeilijkheden en spanningen mochten bestaan. Het land is eensgezind en de regering voert een vredespolitiek. Maar het leger is alomtegenwoordig.

JORDANIË

Dinsdag 25 september 1984.

Het is inderdaad te gek, één dag Jordanië. We moeten dat onze gastheren toegeven. Ze zijn er wat geprikkeld over. We beroepen ons op het feit dat de oorspronkelijke opzet van twee dagen Jordanië verkort moest worden in verband met de op de joodse nieuwjaarsdag gesloten toegang tot Israël. De vergunning om het

land uit te gaan is nog niet binnen. Dat zou betekenen dat we tot zondag zouden moeten blijven. Maar op het laatste moment komt dat nog in orde.

De eerste die we bezoeken is de burgemeester van Jeruzalem in ballingschap, Rouhi El-Khatib. Zijn leeftijd heeft zijn strijdvaardigheid niet verzwakt. Hij zit naast een kast met vele eretekenen. Jullie vochten je vrij van de Nazi's, zegt hij, zo zullen wij ons van onze bezetter bevrijden. Onvermoebaar publiceerde hij over de "judaïzering" van Jeruzalem en de Westbank. Ons volk is vreemde overheersing gewend: Egypte, Babylon, de Romeinen, de Grieken, de Perzen, de Turken, de Engelsen... Wij zijn de afstammelingen van de oorspronkelijke bevolking van het land, de Kanaänieten. Heeft hij een toekomstbeeld? Zeer vaag. Maar een vrije Palestijnse staat zal er komen!

's Middags ontmoeten wij Elias Khoury, de Anglicaanse hulpbisschop. Hij is in 1969 uit de Westbank naar Jordanië gedeporteerd, werd daar toen lid van het uitvoerend comité van de PLO en kon daarom geen bisschop worden. Hoewel behorend tot de kleinste kerk, is hij woordvoerder van de gezamenlijke kerken in Jordanië. Hij houdt een bewogen verhaal over de Palestijnse problematiek en de gevolgen voor de kerken. De situatie van de kerk in het Midden-Oosten is uiterst precair. De opwekkingsbeweging binnen de islam heeft emigratie van christenen tot gevolg. Door de onopgeloste Palestijnen-problematiek wordt het islamitisch extremisme versterkt. En het extremisme kiest de christenen tot zondebok. De grote verliezers zijn straks de christenen. Als het Palestijnen-probleem niet wordt opgelost, zullen de kerken aan het eind van deze eeuw vrijwel verdwenen zijn. En weer zullen jullie schuldgevoelens hebben. Houd op de Bijbelse boodschap zionistisch te vertalen en protesteer tegen het onrecht begaan aan ons volk! Nu hebben de gematigde krachten in de PLO nog de overhand. Als er niet geluisterd wordt, zullen de extremisten het roer overnemen. En ook voor Europa zal de schade dan groot zijn. De enige oplossing is een Palestijnse staat op de Westbank en in de Gazastrook. En dan liefst in een confederatie met Israël. Zo'n samenwerking van joden en Arabieren zal een geweldige bijdrage zijn aan de ontwikkeling van het Midden-Oosten en Afrika.

De avond brengen wij door met Peter Salah, rooms-katholiek en directeur-generaal van het ministerie van Voorlichting, en anderen. Ook Peter Salah houdt een gloedvol betoog. Hij citeert Sharon: Jordanië behoort tot Israël. Ik hoop, zegt hij, dat ze ons niet zullen aanvallen, maar ik denk dat ze het doen. En het gevolg zal dan de annexatie van de Westbank zijn, na afschuiving van een groot aantal Palestijnen naar Jordanië. Onze enige hoop is de invloed van de Verenigde Staten. Het plan-Reagan is een goed uitgangspunt. De Palestijnse Nationale Raad gaat akkoord met een Palestijns-Jordaanse confederatie. Wij hebben redenen om te hopen dat Reagan herkozen wordt. Wellicht voelt hij zich geroepen de historische rol te spelen van de man die de Midden-Oostenproblematiek heeft opgelost. Het is maar 12% van het Palestijnse land dat de Palestijnen voor zichzelf opeisen. Wij vragen jullie niet op te houden vrienden van Israël te zijn, wij vragen jullie wel begrip te hebben en begrip te wekken voor de Palestijnse zaak. Gebruik al je invloed om Amerika en Israël te bewegen tot een conferentie. Want alleen dialoog kan een oplossing brengen.

We vragen naar de verhouding moslims-christenen. Zowel onder de Palestijnen als in Jordanië trekt men gezamenlijk op (afgezien van groepjes fanatieke moslims). Voor christenen is de situatie in Jordanië zelfs zeer gunstig. Het percentage christenen is 7%. Maar het percentage van de belangrijke functies die ze innemen is aanzienlijk hoger. En verder: er zijn hier in Jordanië interessante dingen te zien die te maken hebben met de oeroude geschiedenis van de kerk. De volgende keer moet U een week uittrekken voor dit land.

ISRAËL EN DE BEZETTE GEBIEDEN

Woensdag 26 september 1984.

De overtocht over de Allenby-brug valt mee. Onze Jordaanse gastheren hadden ons gewaarschuwd voor de uiterst strenge controle. Ze hadden het zelfs over een menonwaardige behandeling. Arabische mannen en vrouwen moeten zich tijdens de controle helemaal uitkleden. Maar het blijkt dat niet-Arabieren door een aparte ingang de grens passeren. Onze begeleider, Rev. Mark Brown, luthers predikant in Ramallah en Amerikaan, wacht ons op bij Jericho. En zo gaan wij dan de weg van Jericho naar Jeruzalem.

Ons programma voor de komende dagen blijkt bepaald te worden door het feit dat in de drie komende dagen contact met Israëliische mensen en instanties onmogelijk is: joods nieuwjaar en sabbat. Tot onze spijt is het ook daarna niet gelukt vooraanstaande Israëliische politici en vertegenwoordigers van het opperrabbinat te spreken te krijgen. We vinden dat een grote lacune in het overigens overvolle programma.

Onze eerste ontmoeting in Jeruzalem is met christenen, en nog wel buitenlandse. In de Anglicaanse Christ-church spreken we met vertegenwoordigers van de UCCI (United Christian Council of Israël), een samenwerkingsverband van westerse Protestantse kerken en zendingsgenootschappen. Dat is trouwens toch typerend voor ons verblijf in Jeruzalem: de contacten met christenen zijn voornamelijk contacten met de zogenaamde "import-kerken".

Daarna gaan we naar het kantoor van de Mennonieten waar Ibrahim Mattar, een Palestijns econoom en voormalig hoofd van de afdeling "Business and Economics" van de Bethlehem Universiteit, voor ons een tweetal video-opnamen vertoont. Eén over de Westbank, de ander over het bombardement op Rashedia, een dorp in Zuid-Libanon. De beelden zijn schokkend. De uitspraken niet minder. Eén daarvan: we bouwen nederzettingen op de Westbank om duidelijk te maken dat er geen Arabisch Palestina zal bestaan...

's Avonds worden we ontvangen door bisschop Kafity (zelf Palestijn) van de Anglicaanse kerk in Jeruzalem. De Anglicaanse kathedraal in Jeruzalem is imposant. Een gezelschap Amerikanen voegt zich bij ons. De bisschop verdedigt de Palestijnse zaak.

Donderdag 27 september 1984.

De morgen en een deel van de middag wordt besteed aan een bezoek aan de Gazastreek. We gaan naar een vluchtelingenkamp en worden daar voorgelicht door één van de leidende mensen (een vrouw) en door een medicus. Ook hun verhalen schokken ons. Verhalen over arrestaties bij demonstraties, het vernielen van huizen van overheidswege ("beautification"), collectieve bestraffingen, zeer hoge straffen voor het gooien van stenen (10 jaar tot 20 jaar). Het land, zegt één van hen, wordt geregeerd door het leger en een legermentaliteit. Niet het land heeft een leger, maar "het léger heeft een land. In het kamp dat we bezochten, wonen 50 duizend mensen. Sinds 1948. Men wil niet emigreren omdat men zich wil blijven verzetten tegen de bezetting. In de hele Gazastreek is een derde inwoner, twee derde vluchteling. Een journalist zit bij ons aan de lunch. Hoe hij de toekomst ziet? Ons eerste verlangen is zelfbeschikking, een eigen identiteit, een eigen parlement. Daarna kunnen we beslissen wat we willen: onafhankelijke staat, confederatie met Jordanië. Maar dat moet ónze beslissing zijn.

's Middags bespreken we het programma met bisschop Kafiti. We proberen amendementen aan te brengen. En daarna hebben we een maaltijd met Tarazi, de touroperator die ons verblijf in Jeruzalem organiseerde.

Vrijdag 28 september 1984.

's Morgens gaan we weer op pad. Naar de Westbank, om de MECC-projecten in de streek rond Hebron te zien. Ook in Hebron zijn Israëliische nederzettingen. Allemaal stappen naar de annexatie van de Westbank, zegt onze begeleider.

Aan het eind van de morgen bezoeken we de (Arabische) burgemeester van

Bethlehem, Frey. Eén van de weinigen die in functie zijn gebleven. Ook hij beklagt zich over de systematische kolonisatie. Israël beschouwt de Westbank als zijn markt. De sociale en economische situatie is uiterst zorgwekkend. Natuurlijk willen we vrede met Israël, maar dan echte vrede. En annexatie is geen vrede, integendeel.

Sommigen van ons wonen een synagogedienst bij en bezoeken de klagmuur. En nog is de dag niet ten einde.

's Avonds hebben we een gesprek met de Ecumenical Fraternity, een groep (westerse) theologen. Uiteraard snijden we de politieke situatie aan. De antwoorden zijn vaag, vermoedelijk had men een ander soort gesprek verwacht. Iemand zegt: Don't loose your compassion to both sides. Beide volken zijn slachtoffer van een geschiedenis die ze niet zelf hebben gemaakt. En verder: Bemoei je als buitenstaander zo weinig mogelijk met de situatie, je verzwakt alleen maar de oppositiebeweging.

Zaterdag 29 september 1984.

's Morgens en 's middags voeren we allerlei gesprekken. Het lijkt ons wijzer geen namen te noemen.

Een Palestijnse vrouw: Beter dat jullie je er niet mee bemoeien? De hele wereld bemoeit er zich mee, waarom jullie niet? Compassie naar beide kanten? Onze tragiek is veroorzaakt door het Zionisme. Israël kan zijn gang maar gaan omdat de wereld het toelaat. Wat wij verlangen is een radicale verandering in de Israëlische houding. De oplossing voor de Palestijnen is een verantwoordelijkheid van alle volken die het probleem hebben geschapen. Volgens haar zijn er op dit moment 3500 politieke gevangenen.

Een andere vooraanstaande Palestijnse vrouw spreekt over de gevolgen die de problematiek heeft voor jongeren. Ze weten niets van een tijd vóór de bezetting, maar hun verzet en de weerstand groeit. Een belangrijk woord voor ons is het woord "waardigheid". De hele situatie berooft ons van onze waardigheid. Verder: Er wordt tegenwoordig nogal eens protest aangetekend tegen het eenzijdig masculine spreken over God. Kunt U zich voorstellen wat het betekent voor óns beeld van God als er in westerse kerken gezongen wordt: O kom, o kom, Immanuel, verlos Uw volk, Uw Israël!

Een Palestijnse academicus (Birzeit-Universiteit): De studenten hier hebben een tekort aan discipline. Geen wonder, ze zien een regering die zich niet aan de wetten houdt. Stenen gooien door Palestijnse jongeren wordt zwaar gestraft. Maar het zou niet gebeuren als de soldaten zich niet provocerend gedroegen. En de toekomst? Vrede is niet onmogelijk, maar dan op langere termijn. Verdrijving van een groot deel van de Palestijnse bevolking is een mogelijkheid. De wereld reageert langzaam. We vragen actie voordat het te laat is. Als annexatie van de Westbank zou betekenen dat wij gelijkwaardige medeburgers zouden worden, dan zouden we dat accepteren. Maar zij willen het land zonder de bevolking. Sympathiebetuigingen met de PLO worden gestraft. Het kan je op 10 jaar gevangenisstraf komen te staan.

's Middags proberen we Raymunda Tawil te spreken te krijgen, één van de hoofden van de Palestine Press Service. De PPS wordt met sluiting bedreigd vanwege de (onbewezen) beschuldiging dat men geld van de PLO aanneemt. Vanuit Genève kregen we een telegram met het verzoek om te zien of we er iets aan kunnen doen. Raymunda is er, met een hele groep joodse journalisten die mee gedemonstreerd hebben tegen het voornemen van de regering. Ze zijn in high spirits.

We gaan op bezoek bij Anwar Nuseibeh, vroeger minister van Defensie van Jordanië en parlamentslid. Hij zegt: sympathie voor de slachtoffers van het nazisme is veranderd is een instrument voor onderdrukking. En dat is onlogisch. Hij antwoordt verder weinig concreet op de vragen die we hem stellen.

's Avonds krijgen we een vertegenwoordiger van Oz we Shalom (kracht en vrede) bij ons. Religieuze zionisten (orthodox), maar tegen de huidige Israëlische politiek. De andere religieuze stem. Ze hebben duizend aanhangers: een minderheid in een minderheid in een minderheid. De woordvoerder zegt: Palestijnen hebben recht op zelfbeschikking en het land moet gedeeld worden. Compromis is een religieuze

imperatief. De staat Israël is nodig voor de zekerheid en het getuigenis van het joodse volk. Maar Gods belofte is wel conditioneel: als jullie corrupt worden... En dan zullen we onze volgende ballingschap tegemoet gaan. Wat op de Westbank gebeurt is onrecht. Goddank hebben we niet genoeg geld om nog meer nederzettingen te bouwen. Onze hoop is dat de nieuwe regering op een gezondere manier zal handelen...

Zondag 30 september 1984.

Premier Perez zegt dat de maatregel tegen de PPS een besluit was van het vorige kabinet en dat hij het opnieuw zal bezien. Dat betekent seponeren. Dus toch: op een gezondere manier handelen?

Twee van ons bezoeken de Anglicaanse St. Georges Cathedraal waar bisschop Van Kleef preekt. De andere twee gaan naar de Lutherse dienst in Ramalla waar Mark Browns dochter gedoopt wordt. De helft van de kerkgangers is Arabisch, maar het gaat er westers toe: welk een vriend is onze Jezus...

Eindelijk spreken we iemand van regeringszijde: Daniel Rossing van het ministerie van Religieuze Zaken (afdeling voor christelijke gemeenschappen). Hij zegt dat in het Midden-Oosten de strijd tussen christendom en islam het hoofdprobleem is: de verhouding met Israël is maar een bijzaak. In Israël zijn de christenen een minderheid, maar ze zijn verbonden met grote kerken elders. De joden zijn hier een meerderheid, maar overal elders zijn ze een minderheid. Hoeveel joden worden christen? 4 a 5 per jaar. En hoeveel christenen jood? 400 a 500 per jaar. (Dit zal voornamelijk gaan om jongeren uit het Westen die vanwege een huwelijk en vestiging in Israël tot het jodendom overgaan.) Trekken christenen weg uit Jeruzalem? Volgens Rossing zijn de verhalen over een verdwijnende christelijke gemeenschap niet waar. Zie Jeruzalem: 1972 11.704, 1983 13.730. En Israël (inclusief Oost-Jeruzalem): 1972 72.131, 1983 94.117. Hij beschikt niet over gegevens over de toename van het aantal joodse inwoners en over het (toe- of afnemend) aantal moslims.

Nadat we gegeten hebben bij de familie Cohen-Stuart en twee van ons Yad Vashem hebben bezocht, spreken we met Daniel Amit, vertegenwoordiger van een vrij radicale groep van de vredesbeweging. Hij vertelt iets over Peace Now: een grote, intelligente en actieve beweging. Er is geen officieel lidmaatschap, maar men schat het aantal aanhangers op 100 a 200 duizend. Ook hij maakt zich bezorgd over de legermentaliteit in Israël. Een oud-minister van defensie zei: het leger is het mooiste wat we in het land hebben. Ben Goerion had vroeger al gezegd: het leger is de spirit van het land. Verder: 1983/1984 was wat de oppositie betreft een rustig jaar. Er waren geen gebeurtenissen die tot demonstraties aanleiding gaven. De onderdrukking op de Westbank geschiedt onopvallender. Wat de toekomst betreft delen we de mening van de Palestijnen: twee staten.

Maandag 1 oktober 1984.

Alweer een dag vol ontmoetingen. Allereerst Geoffrey Wigoder, vice-voorzitter van het Interfaith Committee en betrokken bij IJCIC (International Jewish Committee for Interreligious Consultations), dat banden met de Wereldraad en het Vaticaan onderhoudt. Hij vertelt een en ander over de religieuze situatie in Israël. Het religieuze "establishment" is orthodox. Het reform-jodendom was anti-zionistisch, maar dat veranderde na de tweede wereldoorlog. Niettemin wordt het reform-jodendom in Israël nog steeds als tweederangs behandeld. Christenen krijgen sneller medewerking voor de bouw van een kerk dan liberale of conservatieve joden voor de bouw van een synagoge.

Daarna is er een gesprek met twee regeringsambtenaren: Z. Neeman (onderdirecteur van de afdeling voor relaties met de kerken) en mevr. Yael Vered (adviseur van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor de relaties met de kerken). Beiden houden een zeer uitvoerig betoog. Onderstrepent dat er geen plaats voor een tweede staat is. In Jordanië is 60% Palestijn. De publieke opinie in Israël is tegen een Palestijnse staat en tegen een terugkeer naar de grenzen van 1967. Likud: Israël maakt aanspraak op de hele Westbank. Labour: deel van de Westbank mag terug naar Jordanië. De brief van de Raad van Kerken is onaanvaardbaar voor beiden.

Aan tafel hebben we een gesprek met een vertegenwoordiger van "Law in the Service

of Man", een Palestijn. Hij onderstreept het illegale van wat er op de Westbank gebeurt. Verwijst bijvoorbeeld naar het wegenplan, dat de hele structuur van het gebied verandert: de nieuwe wegen leggen een verbinding tussen de Israëlische nederzettingen en vermijden de Arabische dorpen. Op dit moment zijn er nog steeds 300.000 mensen die op de Westbank in vluchtelingenkampen leven. Het recht op land en op water wordt de Palestijnen ontnomen. Voor hen is er geen veiligheid en geen waardigheid. Verder wijst hij op de toestand in de gevangenis in Nablus: overbevolkt, cellen de hele nacht verlicht. Nu is er een hongerstaking.

's Middags gaan we de situatie zelf bezien. Een tocht langs de nieuwe nederzettingen in de buurt van Jeruzalem. Moderne flats. Dezelfde verhalen: onteigening van land en huizen, 1350 huizen met de grond gelijk gemaakt, collectieve bestraffingen, 200.000 Palestijnen die in een Israëlische gevangenis zijn geweest, martelingen. Een militaire order decreeteerde: Palestijnen mogen zonder toestemming van het militaire gezag geen grapefruits en pruimen verbouwen, amendement daarop: evenmin tomaten en aubergines...

Dinsdag 2 oktober 1984.

Oorspronkelijk zouden we naar Galilea gaan. We prefereren het om nog iets meer van Israëlische zijde te horen en blijven dus in Jeruzalem.

We hebben een gesprek met mr. Baykel, juridisch adviseur van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij zegt onder meer: het eigenlijk doel van de vestigingspolitiek op de Westbank is het bevorderen van een vreedzame samenleving van joden en Palestijnen. We hebben het gebied niet bezet, want het was niet van iemand anders: Jordanië had er geen recht op! Bovendien is het geen oorlogssituatie. We beheren het gebied. De vraag tot wie het behoort, moet nog worden opgelost. Als een stuk land in beslag genomen wordt, heeft men het recht appèl aan te tekenen bij de Hoge Raad, maar men moet wel zijn eigenaarschap kunnen bewijzen. Verwoesting van huizen is geen punitieve, maar een administratieve handeling, gebaseerd op Britse verordeningen uit de mandaat-tijd. Neeman (ook aanwezig): zelfbeschikking is een "cover slogan"; onder de Jordaanse bezetting hebben ze daar nooit over gerept.

Dan gaan we naar het bureau van de militaire commandant in Ramalla, waar we na veel vijven en zessen te woord worden gestaan door zijn voorlichter, mevr.

Shazar. Haar kamer hangt vol met posters die in beslag genomen zijn (een van die posters kunnen we later in een winkeltje in Jeruzalem kopen: anti-Israël-publicaties zijn wel in Israël geoorloofd, maar niet op de Westbank. Van verzet is nauwelijks meer sprake, zegt ze, bijna niemand staat meer achter de PLO.

Als we bij het hotel zijn, zien we een vreedzame demonstratie ter ondersteuning van de hongerstakers in Nablus. Een spandoek: "Our will to die of hunger is stronger than their will to let us live without dignity." Een paar minuten later slaan agenten met knuppels er op los. Een Palestijnse jongen wordt opgebracht door een Israëli in burger.

Onze laatste ontmoeting in Israël is een lunch met de Nederlandse ambassadeur, de heer Van Berckel. We informeren hem over wat we gezien en gehoord hebben ten aanzien van de Westbank. De Westbank valt niet onder "zijn gebied", maar onder dat van de ambassade in Beiroet. Onze vraag is hoe de Nederlandse regering geïnformeerd wordt over de mensenrechten en de Westbank en of deze informatie adequaat is. De ambassadeur heeft een hard hoofd in de oplossing die de Palestijnen voorstellen: twee staten. Hij citeert Shamir die zei: Het kan nog wel 200 jaar duren voor er een oplossing komt.

Onder de indruk van het (ogenschijnlijk) uitzichtloze van de situatie verlaten we Israël.

EGYPTE

De laatste etappe: Egypte kort en krachtig. Met een voortreffelijk georganiseerd programma.

Na de grondige controle op het vliegveld Tel Aviv verloopt de reis naar Caïro snel en voorspoedig. In het vliegtuig klinkt bij de landing de songfestivaltopper

Alleluia. De passagiers klappen enthousiast mee. Een anonieme afgezant van de MECC loodst ons behendig door alle visumproblemen heen. Dan storten we ons Caïro in: een gigantische mierenhoop van ruim 8 miljoen mensen. Drukker en lawaaieriger, vuiler en armoediger, en ook nog heter dan een van de andere steden waar we bivakkeerden. We zijn duidelijk in een ontwikkelingsland. In het hotel verstaat men niet of nauwelijks ons Engels. De service bestaat voornamelijk uit een reeks goedbedoelde vergissingen, glimlachend opgediend.

Woensdag 3 oktober 1984.

Op het programma staat een bezoek aan patriarch ("paus" wordt hij genoemd) Shenouda III, het hoofd van de Koptisch-Orthodoxe kerk en ongetwijfeld de belangrijkste christen van Egypte. Een man die nogal eens wat rumoer verwekte. Hij is al enkele jaren in balling en resideert in een zwaar bewaakt klooster in de woestijn, op een afstand van 120 km van Caïro.

Het is niet zo eenvoudig de patriarch te bereiken. Eerst een tocht van 2,5 uur, gedeeltelijk over een vrijwel onbegaanbare weg door de woestijn. Dan een langdurige wachtperiode bij de controlepost waar men niets van onze komst blijkt te weten. En tenslotte (de patriarch kan ons pas straks ontvangen) een rondleiding door het uit de 4e eeuw stammende kloostercomplex met kapellen en irrigatiewerken en zijn 90 monniken.

In de auto hadden we onze begeleider ondervraagd over de situatie in Egypte. Sadat was een groot man, zegt hij, maar alleen in buitenlandse zaken, niet in de binnenlandse politiek. Oppositie was onder hem onmogelijk. Hij gedroeg zich als een "emperor". Moubarak is veel democratischer. Er is veel veranderd. Maar het zal tijd kosten voordat alle wonden geheeld zijn. De mensenrechten? U moet oppassen dat U die zaak niet op een westerse manier benadert. Natuurlijk, mensenrechten zijn mensenrechten. Daar is geen verschil van mening over mogelijk. Maar er is wel verschil in de wijze waarop men herstel en handhaving van de mensenrechten tracht te bereiken. De mens van het oosten heeft geduld en lijdzaamheid moeten leren. In onze landen weet men dat krachtig opkomen voor de mensenrechten het tegendeel kan bewerken.

Eindelijk kan de patriarch ons ontvangen. In een kamer vol kunstbloemen. Hij blijkt een energieke man te zijn die ons hartelijk en informeel ontvangt en te woord staat. Het gesprek verloopt vol humor. Waarom hij verbannen is? De

patriarch lacht breeduit. Ik was berucht om mijn duidelijke standpunten (elke vrijdagavond sprak ik in de kathedraal tot drieduizend mensen over allerlei vragen van geloof en maatschappij). De regering vond mij lastig, ontnam mij het bestuur over mijn kerk en stuurde mij in ballingschap. Vol humor vertelt hij over zijn schermutselingen met president Sadat. (Later blijkt de lezing van regeringszijde een andere te zijn. Het optreden van de patriarch provoceerde de islamieten. Vanwege zijn eigen veiligheid werd hij naar het klooster overgebracht. Zijn leven was in gevaar. Extremistische moslims bedreigden hem. Aldus de regeringswoordvoerder. Het zal allebei wel waar zijn. Het Egyptische regime is zeer bevreesd voor binnenlandse polarisatie.) Hoe is de situatie nu? Een stuk beter, zegt de patriarch. Het comité van bisschoppen dat de Koptische kerk in zijn plaats tijdelijk zou besturen is opgeheven. En hij mag weer bezoek ontvangen. (Binnenkort mag hij weer terug naar Caïro, zal de regeringswoordvoerder later zeggen.)

We spreken met de patriarch over de presentie van de kerk in de Egyptische samenleving. Hij ziet het Khomeiny-extremisme als de grootste bedreiging. En wat de taak van de kerk betreft: ze zal de islam duidelijk moeten maken wat het geloof in Jezus als de Zoon van God betekent (er bestaan daarover veel misverstanden bij de moslims; zelf heeft hij geprobeerd om aan Khadaffi de triniteitsleer uit te leggen).

We vragen door over het gemeentewerk in de Koptische kerk. Het pastoraat is prioriteit nummer één. Mensen opzoeken, op hun problemen ingaan, ook heel praktisch. De kerk hier leeft. Er zijn 7 tot 8 miljoen Kopten. Gegevens van een volkstelling zijn niet voorhanden, maar (met een brede glimlach) niet alleen het aantal moslims groeit. Maar we zijn kwetsbaar. In tegenstelling tot de christenen in Libanon hebben wij alleen hemelse troepen tot onze beschikking.

Bent U gelukkig hier? Ik ben altijd gelukkig. Ik heb tegen God gezegd: als U mij deze plaats geeft om te wonen, dan is het goed. Paulus heeft in zijn gevangenschap vele brieven geschreven. En wat doet U als U weer vrij bent? Als God wil dat ik terug ga, dan ga ik terug. Even leidt de identificatie van mensenlot en Gods wil tot een discussie. Kortom: een boeiende ontmoeting. Patriarch Shenouda III is een krachtige persoonlijkheid. Onze begeleider laat niet na zijn bewondering voor hem uit te spreken en is duidelijk voldaan dat ook wij plezier hadden in het gesprek.

De pyramiden, ook op het programma van die dag gezet, houden wij voor gezien. Na de tijdrovende terugreis hebben we meer behoefte aan een evaluatief gesprek in verband met de persconferentie van overmorgen. In Nederland.

Donderdag 4 oktober 1984.

Een vol dagprogramma. Contacten met allerlei instanties. Allereerst met de Egyptische afdeling van de MECC. Maurice Assad, adjunct-secretaris-generaal van de MECC en MECC-officer in Egypte, ontvangt ons op zijn kantoor. Hij geeft informatie over het werk, met name over de educatieve kanten. In Egypte is het absoluut noodzakelijk dat de kerken scholen stichten en in stand houden. De scholen, vooral de katholieke, zijn van grote kwaliteit. Als deze scholen "Christian witness" beogen, dan gaat het niet om de bekering van de kinderen tot het christendom, maar om het aanschouwelijk maken van wat dienst in Christus' naam betekent. Van het aantal leerlingen is 60 tot 80% moslim. En ze blijven moslim. De tijd ontbreekt om door te vragen.

Dwars door de stad gaan we naar Dr. Boutros Ghaly, de staatsminister van Buitenlandse Zaken, één van de twee christelijke ministers in de regering. Onderweg raken we weer eens onder de indruk van de haveloosheid van de stad. En van de immense drukte. Er is geen doorkomen aan. Dr. Boutros Ghaly geeft informatie over de vredespolitiek van Egypte. Wat heeft Egypte (Sadat) indertijd bewogen om een politiek te voeren die het zou isoleren van de andere Arabische landen en hoe evalueert U deze politiek? Dat is onze eerste vraag. We hebben heilig geloofd, zegt de minister, dat we door dialoog en onderhandelingen een uitweg konden vinden uit de impasse waarin het Midden-Oosten verkeerde. Het verdrag met Israël was een eerste stap. Veronderstelling daarvan was dat andere stappen zouden volgen: terugtrekking van Israël uit de Westbank bijvoorbeeld. Nu zitten we in een "deadlock": nog steeds zijn Westbank en Gazastrook bezet, de situatie van de Palestijnen verslechterde, de invasie van Israël in Libanon vond plaats, Israël blijkt niet bereid tot reële onderhandelingen, de tegenstelling binnen de Arabische wereld duurt voort (al is de recente verbetering van de betrekkingen tussen Egypte en Jordanië in dit opzicht een teken van hoop). Onze vredespolitiek heeft geen succes geboekt. Eén van de redenen van de groei van het islamitische extremisme is het feit dat wij er niet in slaagden om te laten zien dat er door dialoog en onderhandeling inderdaad vrede kan komen. Uiteraard zijn er meer redenen: politieke (het Irak-Iran-conflict) en economische. Als Israël de Westbank annexeert is de politiek van Sadat mislukt en heeft het extremisme vrij spel. Het islamitisch fundamentalisme wordt in de hand gewerkt door het Israëlische fundamentalisme ("het land is ons beloofd door God"). Sadat is niet voor niets door islamitische fundamentalisten vermoord. In Egypte is de relatie tussen islamieten en christenen altijd redelijk geweest. De christenen zijn gelukkig niet geconcentreerd in een sociale groep of een geografisch gebied. Dat bevorderde de vreedzame co-existentie. Spanningen zijn altijd marginaal geweest. Vandaar onze beduchtheid voor Shenouda's optreden.

Hoe komen we verder? De Verenigde Staten spelen een sleutelrol in dit gebied. Israël heeft daar een lobby, de Arabieren niet. Zij moeten het hebben van Europa's interventie. De publieke opinie in Europa moet gevoelig gemaakt worden voor de Palestijnse problematiek. Nederland heeft wel oog voor de discriminatie van de zwarten in Zuid-Afrika, maar ook voor de discriminatie van de Palestijnen in Israël? Hier ligt een taak voor de kerken. Duidelijk is dat de Palestijnen recht hebben op zelfbeschikking. Ze moeten zelf zeggen wat ze willen: een staat, een confederatie (al meen ik dat micronationalisme uit den boze is en dat de beste oplossing een confederatie met Jordanië is.

Moet de PLO dan niet eerst de antizionistische artikelen uit zijn handvest

verwijderen? De Likud-partij heeft soortgelijke artikelen tegen de Palestijnen in zijn programma. Onderhandelingen (Egypte blijft bereid daaraan deel te nemen) moeten leiden tot wederzijdse erkenning. Israëls grootste probleem is het gevoel van onveiligheid. Maar niemand spreekt over de gevoelens van onveiligheid in Syrië en bij de Palestijnen, terwijl Israël kan rekenen op de steun van de machtige Verenigde Staten.

Als we de kamer van de minister verlaten, komt de ambassadeur van Israël de gang door.

De lunch vindt plaats samen met Dr. Samuel Habib van de "Coptic Evangelical Organization for Social Services" en andere vertegenwoordigers van de evangelische kerken. We worden geïnformeerd over protestants Egypte, vrucht van buitenlands zendingswerk. De Evangelische kerk heeft 200 gemeenten, 240 pastors en een half miljoen leden. Andere protestantse groeperingen tellen samen 4 miljoen leden. De contacten met de orthodoxen en katholieken (kwart miljoen) blijken voortreffelijk te zijn. Samenwerking op allerlei gebied.

Daarna gaan we naar het centrum van de Koptisch orthodoxe kerk waar we ontvangen worden door bisschop Athanasios, metropoliet van Beni Suief en supervisor van de publieke, oecumenische en sociale diensten van de kerk. Een ander type kerkleider dan degenen die wij tot nog toe (althans in meerderheid) ontmoet hebben. Hoe we hem moeten aanspreken (want dat weet je nooit in een wereld die wemelt van Holinesses, Beatitudes, Eminences, Excellencies en Graces)? Het antwoord is kortaf: bishop. Het gesprek verloopt wat moeizaam, mede door de aanwezigheid van anderen die we niet zo goed kunnen thuisbrengen en die het gesprek doorspekken met lange verhalen. Wat de bisschop zelf zegt, is het beluisteren waard. Eén uitspraak blijft hangen: het enige wat onze kerk kan helpen in stand te blijven is een verbetering van de hele situatie in het Midden-Oosten. Als er geen oplossing wordt bereikt zullen de Christenen het eerste slachtoffer zijn. Wij worden geassocieerd met de westerse machten en zijn dus de zondebok. Maar onze hele geschiedenis is een geschiedenis van lijden geweest. Onze enige wapens zijn "tolerance" en "patience". Het is of men in het Westen de vruchten van Pinksteren heeft mogen oogsten en wij die van Goede Vrijdag.

Na het gesprek bezichtigen we een kapel met een tentoonstelling ter ere van bisschop Samuel, de voorganger van Athanasius, slachtoffer van de moordaanslag op Sadat. Volgens onze begeleider eenmaal de hoop van de Koptische kerk. Er is een vitrine vol met kerkelijke en wereldlijke onderscheidingsteken. Maurice Assad: ik ken hem al vele jaren en was één van zijn beste vrienden, ik heb hem nog nooit één van deze dingen zien dragen.

Het verblijf in Egypte - en eigenlijk de hele Midden-Oosten-reis - wordt afgesloten met een receptie en een maaltijd "in honour of Delegation of Dutch Churches". Alle kerken van Egypte zijn daar vertegenwoordigd: Koptisch-Orthodoxen, Koptisch-Katholieken, Grieks-Orthodoxen, Anglicanen, Evangelischen. Een unieke gebeurtenis, zegt bisschop Athanasius. De delegatie brengt verslag uit van zijn bevindingen en geeft informatie over het werk van de Nederlandse Raad van Kerken. Er wordt openhartig op gereageerd. De aanwezigen uit hun eigen blijdschap over de groeiende oecumenische samenwerking in het Midden-Oosten en in hun eigen land. Meegedeeld wordt dat de Koptisch-Katholieke kerk nu "full member" zal worden van de Egyptische afdeling van de MECC. De slotavond is duidelijk één van de hoogtepunten van de reis.

In het holst van de nacht rijden we naar het vliegveld. In het vliegtuig bereiden we de persconferentie voor en maken we afspraken voor de rapportage aan de Raad van Kerken.

C. NABESCHOUWINGEN.

Achttien dagen Midden-Oosten.. Een intensief programma. Ongeveer zestig "activiteiten". Vrijwel aan één stuk door.

Toch zou de delegatie niet willen pretenderen dat ze thuis kwam met een helder

overzicht en duidelijke inzichten in een zo gecompliceerde problematiek als die van dit kolkende werelddeel. We bieden alleen wat nabeschouwingen aan en laten die volgen door een aantal aanbevelingen.

1. Kennismaking met de christelijke kerken in het Midden-Oosten stond voorop. En die kennismaking was verrassend genoeg. We kenden de imposante namen: Armeens-Orthodox, Syrisch-Orthodox, Grieks-Orthodox, Koptisch-Orthodox... We wisten dat het de oudste kerken ter wereld zijn, in een gebied dat de bakermat is van drie wereldreligies. Maar heel veel meer weten we eigenlijk niet in Nederland. De Armeense catholicos zei het al: iedereen denkt dat we verstaand zijn, een stukje geschiedenis, rijk aan liturgische schatten, arm aan sociale beweging en politieke betrokkenheid.

We maakten kennis met kerken en kerkleiders die midden in het leven van hun maatschappij staan. Niet "survival" was het kernwoord van wat ze lieten horen, maar "contribution". En wij menene dat het ten onrechte is dat we zo weinig weten van hun leven, hun werk, hun spiritualiteit, hun responderen op de situatie van hun maatschappij. Ons spijt het dat ons programma weinig of geen gelegenheid bood kennis te maken met de basis. Want daar leeft de kerk.

Natuurlijk, liturgische pracht en praal en grootse titels voor kerkleiders horen bij het bestaan van deze kerken. Ze mogen daar alleen niet mee geïdentificeerd worden. Er is meer, veel meer. En oprechte oecumenische gezindheid gebiedt om mee te werken aan een verandering van hun imago dat ze hebben onder christenen in het Westen.

Daarbij waren wij evenzeer verrast door de groeiende oecumenische gezindheid. Er zijn goede verstandhoudingen en hechte samenwerkingsvormen. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan het werk van de MECC. Anekdoten over vechtende bisschoppen en processies in de Heilige Grafkerk in Jeruzalem kunnen vermakelijk of ergerlijk zijn, ze hebben weinig of niets te maken met de reële kerkelijke situatie in het Midden-Oosten van dit moment.

2. Dat alles neemt niet weg, dat de kerken zich in dit gebiedsdeel bedreigd voelen in hun bestaan en hun toekomst. Emigraties hebben het aantal kerkleden al omlaag gebracht. Emigratie van jongeren wordt ook voor de toekomst verwacht. De bedreiging, zo werd op verschillende plaatsen met nadruk gezegd, komt niet van de zijde van de regeringen. In Syrië, Jordanië en Egypte werd de medewerking van de regering zelfs geprezen. De verhouding met de islam op zichzelf is ook niet direct het probleem. Wel het oprukkend islamitisch extremisme. Overal in het Midden-Oosten zijn de Khomeiny-tendenties aanwezig. Het moeilijk op te lossen Palestijnse probleem versterkt die. Dat gaat gepaard met de suggestie dat christenen door hun verbondenheid met westerse kerken geen volstrekt loyale Arabieren zouden zijn. In het algemeen kan gezegd worden dat religieus extremisme het grote gevaar in het Midden-Oosten is. De extremismen versterken elkaar. Libanon is daar een voorbeeld van. Maar ook Israël: Kahane speelt Khomeiny in de kaart.

De klacht van de kerken in het Midden-Oosten is dat zijzelf zo weinig gehoor vinden bij hun westerse medechristenen. Door de eenzijdige fixatie op wat de joden is aangedaan, heeft men in het westen te weinig oog en oor gehad voor de problemen van de Arabische christenen. Men wijst ook op het gebrek aan financiële support. Wat dat betreft verkeren de Evangelische kerken zowel als de kerken die verbonden zijn met Rome in een wat voordeliger positie, dan bijvoorbeeld de Armeense kerk. Niettemin is herhaaldelijk gezegd: het gaat ons niet om jullie (materiële) steun, maar om jullie begrip.

3. Het blijkt dat het Palestijnse probleem een haard van conflicten is. Natuurlijk is er in de Arabische wereld meer aan de hand en zijn er intern-Arabische factoren die het Palestijnse probleem verzwaard hebben. Maar in elk land waar wij waren, werden wij met het probleem geconfronteerd. De kerkleiders lieten niet na duidelijk te maken dat het ook om een probleem voor de kerken ging. We realiseerden ons meermalen hoezeer we hier niet alleen een politieke problematiek voor ons hebben, maar vooral ook een menselijke tragedie. Een volk

dat gedeeltelijk in vluchtelingenkampen de jaren slijt, gedeeltelijk als bewoners in een land dat niet (meer) hun eigen land is geduld of nauwelijks geduld wordt. Een volk dat evenals het joodse volk slachtoffer is van een geschiedenis die niet door hen zelf gemaakt is.

Eens te meer beseften we hoe weinig oog en oor wij in de Nederlandse kerken gehad hebben voor het Palestijnse probleem en hoe slecht we hebben geluisterd naar de stem van de kerken daar. Men heeft ons niet gevraagd de vriendschap met Israël te beëindigen, maar wel om gerechtigheid en waarheid te zoeken en daarbij te luisteren naar wat de Palestijnen te zeggen hebben. Naar onze indruk staat de PLO recht overeind als de organisatie die de Palestijnen vertegenwoordigt. Innerlijke verdeeldheid heeft daar niets aan kunnen veranderen.

Wij menen dat de brief van de Raad van Kerken van maart 1982 nog steeds actueel en relevant is. Wederzijdse erkenning van Israël en de PLO en een gezamenlijke regeling als de enige oplossing. De Palestijnen met wie we daar over spraken, vonden de brief acceptabel. De Israëlische regeringswoordvoerders konden er zich niet in vinden: de PLO blijft onaanvaardbaar als gesprekspartner en een Palestijnse staat op de Westbank is ondenkbaar.

Het viel op dat onze Palestijnse zegslieden geen enkele hoop hadden dat een gewapend conflict het probleem zou oplossen. Onderhandeling is het enige wat helpen kan. En als er iets te verwachten valt, dan is het alleen van de kant van de Verenigde Staten en West-Europa.

4. Een van de zaken die ons sterk bezig heeft gehouden, is die van de mensenrechten. Van Palestijnse kant werd voortdurend, in woord en geschrift, duidelijk gemaakt dat Israël in ernstige mate bezig is de rechten van de mens te schenden, met name op de Westbank. Die schending betreft: tweërlei rechtspraak, onteigening van land en huizen, collectieve straffen, het lot van politieke gevangenen. Wij hebben niet opgehouden daar vragen over te stellen, met name ook aan het adres van de Israëlische ambtenaren. Eerlijk gezegd, hielpen de antwoorden ons niet zoveel verder. Zelf waren we niet in de gelegenheid om alles te verifiëren.

Een tegenvraag aan onze Palestijnse contacten betrof het terrorisme. Reactie daarop was dat de PLO gekant is tegen terreur tegenover burgers, maar dat het onmogelijk is de opgekropte emoties van groepen en enkelingen in de hand te houden. De hele situatie (de voortgaande bezetting en vestiging van nederzettingen, de achteruitstelling, de onzekerheid over de toekomst en de vrees voor annexatie) is en blijft een gevaarlijke infectiehaard.

5. Een ander brandpunt is Libanon. Het Libanese conflict is niet ontstaan door de Palestijnse problematiek, maar is er wel door verhevigd. De aanwezigheid van een half miljoen Palestijnen heeft de tegenstellingen verscherpt. De oorzaak van het conflict ligt in de discrepantie tussen de kwantitatieve meerderheid van de moslims en de kwalitatieve meerderheid van de christenen. Door de groei van het islamitische bevolkingsdeel is de bevoorrechte positie van de christenen niet meer in overeenstemming met hun aantal. De moslims eisen een rechtvaardige democratie en gelijke kansen. Vele christenen zijn beducht voor het ontstaan van een moslimstaat waar ze nog hooguit geduld worden. Het christelijke karakter van Libanon is volgens hen in gevaar. Daartussendoor spelen nog andere tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen een rol. Ook de buurlanden, met name Israël en Syrië, hebben aan het conflict bijgedragen.

Uit de gesprekken met de leiders van de verschillende partijen bleek dat de meesten, zij het met variaties, de eenheid van Libanon wilden herstellen, met hooguit een administratieve federalisatie. Het pluralistisch karakter dient te worden gehandhaafd. Alleen de rechtse groeperingen onder de Maronieten pleiten voor een kantonisatie. Voortdurend hoorden wij: laten anderen zich niet met onze zaken bemoeien, wij moeten zelf onze problemen oplossen! Aan de andere kant waren er ook stemmen die zeiden dat abrupte terugtrekking van zowel Syrische als Israëlische troepen wel eens de interne conflicten zou kunnen doen verheviggen, met een bloedbad als gevolg. De aanwezigheid van Unifil-troepen werd door verschillende zegslieden positief gewaardeerd.

Naar onze indruk is de positie van de nieuwe centrale regering nog uiterst zwak. De poging om de Libanese eenheid te herstellen en een formule te vinden

voor een pluralistische samenleving die recht doet aan de gelijkwaardigheid en de eigen identiteit van de verschillende groepen verdient alle steun en sympathie.

6. De nationale en politieke conflicten zijn een ernstige belemmering voor een goede verstandhouding, of zelfs maar een gesprek tussen de drie religies in het Midden-Oosten. Het zijn vooral de extremismen in alle drie die de relaties onder zware druk zetten.

Met name Gabriel Habib was het die wees op het belang van wat hier in Nederland gebeurt tussen de godsdiensten. De Armeense catholicos had al gezegd: wees goed voor de moslims in jullie land, zodat ze vertrouwen krijgen in christenen. De dialoog in Nederland tussen christenen en moslims in een situatie waarin de moslims de minderheid vormen, aldus Habib, kan nog wel eens een proefpolder zijn voor een gesprek in onze situatie. Verder zou voor de christenen in het Midden-Oosten de ervaringen uit het gesprek met het jodendom een bijdrage kunnen zijn. In elk geval zou een uitwisseling van ervaringen uit de dialoog met jodendom en islam tussen christenen uit West-Europa Midden-Oosten voor beiden zinvol zijn.

De Palestijnen benadrukten vooral de samenwerking tussen christenen in hun gelederen. De druk van de omstandigheden brengt daar uiteraard toe. We zijn niet uit elkaar te spelen, zei één van hen. Een Palestijnse staat zal, als hij er komt, een pluralistische staat zijn. Het maakt onder ons hoegenaamd geen verschil of je christen of moslim bent.

Wie door het Midden-Oosten reist en met allerlei mensen praat, raakt niet alleen onder de indruk van de gecompliceerdheid van de problemen, maar ook van de schijnbare onoplosbaarheid. We gingen niet met een boodschap weg, we komen niet met een voorstel voor een oplossing thuis. We hebben geprobeerd naar mensen te luisteren, naar hun meningen, gedachten, gevoelens. We hebben ook geprobeerd de feiten op het spoor te komen. Niet zelden klopte dat wat we meenden te weten niet met dat wat we ontdekten. Soms was dat verrassend, soms was dat schokkend. Wij willen niet voor iets of iemand propaganda maken. Wij willen wel interesse wekken, betrokkenheid aanwakkeren, aansporen tot verdere studie, tot contacten, tot discussie in eigen kring.

Eén ding willen we niet: van de Scylla van de ene eenzijdigheid op de Charybdis van de andere eenzijdigheid lopen. Maar dat ontslaat ons niet van de plicht om recht te noemen wat recht is en krom wat krom is.